

Bilal HÜSEYNOV

e-mail: bilal_alarli@rambler.ru

BAĞBAN NƏĞMƏLƏRİ – KÜFYELLİLƏR XÜLASƏ

Azərbaycan xalqının əmək nəğmələrinin bir növünü bağban nəğmələri təşkil edir. Bağban nəğmələri küfyellilər adlanır və küfdibi mərasimlərində oxunur. Küfyellilər məhsul bolluğunu nümayiş etdirməklə yanaşı, mifik səciyyə daşıyır və ağac kultu ilə bağlıdır. Bağban nəğmələri kimi musiqişünaslar tərəfindən geniş şəkildə öyrənilmiş alma becərənlərinin nəğmələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Digər küfyellilər isə çayçılıq və üzümçülüklə bağlıdır. Müxtəlif məzmunlu bağban nəğmələrinin bir qismi artıq xalq mahnıları kimi oxunur. Küfyellilər rəngarəng mövzulardadır. Bağçılıq təsərrüfatı ilə bağlı küfyellilərin öyrənilməsi Azərbaycan folklorunu bir qədər də zənginləşdirir. Məqalədə küfyellilər ilk dəfə bağban nəğmələri kimi elmi səviyyədə araşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan folkloru, əmək nəğmələri, bağban nəğmələri (küfyellilər)

THE GARDENER SONGS – KUFYELLILERS SUMMARY

The Gardener songs are type of the labour songs of the Azerbaijani people. They are called Kufyellilers and are sung at the “ceremonies” of Kufdibi. Kufyellilers demonstrate, as well as, much more production, they have mythical species and are connected with the free cult. The Gardener songs, as the songs of those. Who is busy with growing apple trees learnt by the musicians, widely have a great importance. But the other Kufyellilers depend on the tea leaves and grape production. A part of the gardener songs having various contents are already sung as the folk music. Kufyellilers are in the colorful themes. Learning of the Kufyellilers being connected with the gardening enlarges the Azerbaijani folk-lore one more again. In the article the Kufyellilers are researched as the gardener songs scientifically for the first time.

Key words: Azerbaijani folk and labour songs, songs gardener (Kufyellilers)

КЮФЙЕЛЛИЛЯР – ПЕСНИ САДОВНИКОВ РЕЗЮМЕ

Песни садовников являются одним из видов трудовых песен Азербайджанского народа. Песни садовников именуются кюфйеллиляром и исполняются в обрядах Куфдиби. Куфеллиляр демонстрируя изобилие урожая, так же носят мифический характер и связаны с культом дерева. Как песни садовников, которые изучены в широкой форме со стороны музыковедов, имеют особое значение песни выращивающих яблоко. Другие кюфйеллиляр связаны с чаеводством и виноградарством. Часть песен садоводов разного содержания исполняются как народные песни. Кюфйеллиляр – тема разнообразная. Изучение кюфйеллиляр связанных с хозяйством садоводства еще больше обогащает фольклор Азербайджана. В статье кюфйеллиляр как песни садоводов впервые исследуется в научном уровне.

Ключевые слова: Азербайджанский фольклор, трудовые песни, песни садоводов (кюфйеллиляр)

Məsələnin qoyuluşu. Azərbaycan folklorşünaslığında əmək nəğmələrinin bir növü olan küfyellilər tam öyrənilməmişdir. Qismən musiqişünaslar tərəfindən araşdırılan küfyellilər bağban nəğmələridir və əsasən alma becərməklə, çayçılıq və üzümçülüklə bağlıdır. Üzümçülüklə bağlı küfyellilərin bir qismini şərabçıların nəğmələri təşkil edir.

İşin məqsədi. Azərbaycan folklorşünaslığında əmək nəğmələrinin bir növü olan küfyellilər tədqiqata cəlb olunmaqla yanaşı, bağban nəğmələri toplanılaraq təsnifləşdirilir və elmi şəkildə araşdırılır.

Bağban nəğmələri bir neçə qrupa bölünür. Musiqişünaslar tərəfindən geniş şəkildə öyrənilmiş alma becərənlərin nəğmələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. "Ağ alma", "Ağ almalı bağların qaldı", "Alma mahnısı", "Qubanın ağ alması", "Alma almaya bənzər", "Almanı atdım xarala" mahnıları buna misal ola bilər. İkinci qrup nəğmələr isə çayçılıq və üzümçülüklə bağlıdır. Müxtəlif məzmunlu bağban nəğmələri də vardır. Belə nəğmələrin bir qismi artıq xalq mahnıları kimi oxunur. Buna görə də onların məzmunu böyük dəyişikliyə uğramışdır. Burada ictimai motivlərlə yanaşı, məhəbbət motivləri də üstünlük təşkil edir. Bağçalıqla bağlı fikirlər yalnız nəqarətlərdə mühafizə oluna bilməmişdir. Bağban nəğmələrinin oxunduğu "Küfdibi" şənlikləri təyinatına görə mübahisə doğurur. "Küfdibi" şənliklərini musiqili tamaşa sayanlar onun strukturuna (13, 46), bağçalıq təsərrüfatı ilə bağlı əmək nəğmələri kimi öyrənənlər məzmununa (3, 257) diqqət çəkmişlər. Məzmun isə əməklə möhkəm tellərlə bağlıdır. Küf - ağacın budaqlarından kəndirlə asılan yelləncəkdən ibarətdir. "Küfdibi" dedikdə, küfün (yelləncəyin) ətrafında keçirilən şənlik nəzərdə tutulur, bu şənlikdə oxunan nəğmələr isə "küfyellilər" adlanır. Böyük əksəriyyəti əmək nəğmələri və qismən məhəbbət motivli əmək nəğmələri olduğu üçün "küfyellilər"i qruplaşdırmaqda çətinlik çəkmirik. Xalq rəqs mahnılarını öyrənən L.Ağayev çox haqlı olaraq qeyd edir ki, belə nəğmələrin "məzmununun və hansı mərasimə aid olmasının istiqamətləndirilməsində mahnı başlıqlarının (mahnıbaşılarının) rolu böyükdür" (13, 5). İfa zamanı mətnlər mövzusunun asılı olaraq həmin başlıqlara uyğunlaşdırılır. Belə ki, küfyellilər bağçalıqla məşğul olan əmək adamları (əsasən gənclər) tərəfindən meyvələr toplandıqdan sonra kollektiv şəkildə oxunan müxtəlif məzmunlu nəğmələrdir. Bu nəğmələrin mahnıbaşılarında (nəqarətlərində) nəğmənin aid olduğu əmək sahəsi ilə bağlı (alma, nar, üzüm, çay və sair) motivlər üstünlük təşkil edir.

Küfyellilərin bir qismi sırf əmək prosesini əks etdirir. Məsələn:

Bağça bar isə gəlsin,
Heyva, nar isə gəlsin.
Mənim bir şeyim yoxdu,
Sənin var isə gəlsin.

Bağçam barsızdı, neynim,
Heyva, narsızdı, neynim.
Zəhmətim hədər getdi,
Fələk arsızdı, neynim.

Qış getdi, bahar ola,
Bahar ola, bar ola.
Mən əkdim, mən becərdim,
Yığıb tökən yar ola. (4, 97)

“Küfdibi” şənlikləri əslində ağac kultu ilə bağlıdır. Şənliyin kökləri daha qədimlərə, insanların yığıcılıq dövrünə gedib çıxır. Belə ki, hələ əkib-becərməyi bacarmayan insan təbiətdən, onun yetişdirdiyi nemətlərdən asılı idi və meyvə ağacları həyat rəmzinə çevrilmişdi. Buna görə də ağac müqəddəs sayılır və onun məhsulu toplanandan sonra ətrafında şənlik qurulurdu. Şənlik üçün bol məhsulu olan ağac seçilirdi. Sonralar belə ağaclara insanın təbiətdən asılılığını ifadə edən yelləncəklər bağlandı, belə yelləncəklərdə körpələri böyüdürdülər. Tədricən yelləncəklər ağac ətrafında şənlik keçirən gənclərin əyləncə vasitəsinə çevrilmişdir (1, 94). “Küf asmaq” – yelləncək asmaq, “küfə getmək” – yellənmək mənasındadır. Küf Cəbrayıl, Füzuli, Lənkəran, Masallı, Ordubad və Zəngilan rayonlarının əhalisi arasında geniş yayılmış sözdür (2, 265) və ağacdən asılmış yüyrük mənasını verir.

Yarım gəlir biçindən,
Bala, yellənə-yellənə.
Keçir bostan içindən,
Bala, yellənə-yellənə.
Birini dərib gedir,
Bala, yellənə-yellənə.
Qovunların üçündən,
Bala, yellənə-yellənə (1, 94).

Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz nəğmə xorla oxunur. Xorla oxunan nəğməyə aid daha bir nümunəni nəzərdən keçirək:

Məhsulumuz bol idi,
Küf asmışığı yellənək.
Bostan üstü yol idi,
Küf asmışığı yellənək.
Ağa nədi, bəy nədi,
Küf asmışığı yellənək.
Bağda hamı qul idi,
Küf asmışığı yellənək.
Bu küf o küfdən deyil,
Küf asmışığı yellənək.
Bu kef o kefdən deyil,
Küf asmışığı yellənək (1, 94).

Kollektiv ifasına görə küfyelli haxıştaya bənzəyir. Lakin haxıştalar, əsasən, Novruz bayramı günlərində, küfyellilər isə bağlarda məhsul toplanıldıqdan sonra, təxminən payız mövsümündə düzənlənən şənliklərdə ifa edilir. Küfyellilər “Küfdibi” şənliyində, yəni “meyvə yetişməyə və yığılmağa başlayan zaman” (3, 257) oynanılır. Ə.Axundov bu nəğmələrin oxunma məqamını belə təsvir edir: “Ağacın budaqlarından ip asarlar, cavan oğlan, qız və gəlinlər ipin üstündə əyləşib yellənərlər. Yellənən mahnı oxuyar, ətrafda dayananlar isə ona səs verərlər. Mahnılar, əsasən, bayatı formasındadır və deyişmə şəklində ifa edilir” (3, 257). Bu şənliklərdə halay mahnıları da oxunur. “Toy və halay mahnıları”nı öyrənən B. Şahsoylu və L. Ağayev “Küfdibi” şənliklərinin ağaclar çiçəkləyən zaman düzənləndiyini bildirir: “Səhər tezdən qızlar geyinib-keçinərək “Küfdibi” tərəfə axışırlar. “Küfdibi” mərasimi böyük və geniş bir yerdə keçirilir” (12, 14). Təqdim edilən nəğmələr məhəbbət mövzusunda olsa da, onlardan ikisi - “Yunu mübarək olsun” və “Ay şüşə saxlar çaxır” nəğmələri əmək motivlidir (12, 15-18). Ancaq elə buradaca maraqlı bir müqayisə aparılır və “Küfdibi” mərasiminin Dağıstanda keçirilən giləs, albalı bayramına bənzədiyi bildirilir (12, 8). Görünür, “Küfdibi” şənlikləri müxtəlif regionlarda müxtəlif mövsümlərdə icra olunmuşdur.

Diqqət çəkən mühüm cəhət bu şənliyin məhsul bayramı ilə bağlı olması və kollektiv ifa edilməsidir. Lakin “Küfdibi” şənliyində oxunan bütün

nəğmələri əmək nəğməsi saymaq olmaz, çünki onların arasında məhəbbət motivlərinin üstünlük təşkil etdiyi nəğmələr də var. Qeyd edək ki, halay mahnıları da belədir. Respublikanın Cənub bölgəsində xalq mahnılarını və oyun havalarını öyrənən Ə.İsazadə və N.Məmmədov mahnıları məzmununa görə qruplaşdırmaqda çətinlik çəkmişlər: “Çox vaxt bir mahnı daxilində müxtəlif janrlara məxsus xüsusiyyətlər bir-biri ilə əlaqəyə girir. Məsələn, sevgi mahnılarında eyni zamanda təbiət tərənnüm edildiyi kimi, əmək mahnılarında da sevgi motivlərinə təsadüf olunur” (9, 8). Məzmunundakı pərakəndəliyi nəzərə alan musiqiçilər bu nəğmələri xalq mahnıları kimi tədqiq etmiş, bəzən mövsüm nəğmələri, bəzən də ailə-məişət nəğmələri sırasına daxil etmişlər (9, 6).

Azərbaycanın şimal bölgəsində “Alma mahnısı”, “Qubanın ağ alması”, “Alma almaya bənzər”, “Almanı atdım xarala” (5, 51-59), “Görərsən narı neylərəm”, “Nar atdılar, yar ey”, “Balaca nar ağacı”, “Nar atdı, gül atdı yar yara”, “Nar kimi oynat məni” (13, 19-24) kimi nəğmələr daha geniş yayılmışdır. Bundan fərqli olaraq, Cənub bölgəsində çayçılığa, üzümçülüyə, tərəvəzçiliyə, pambıqçılığa aid nəğmələr oxunmuşdur. Musiqiçilərin “xalq rəqs mahnıları” kimi təqdim etdikləri “Dəril, yaşıl qızılıım”, “Bostanımda bar gözəl” (13, 62-64), “Çayımızın adı var” (9, 14), “Təngərüddə üzüm qaldı” (13, 17) nəğmələri çayçılığa, üzümçülüyə və tərəvəzçiliyə aiddir.

Maraqlıdır ki, küfyellilər musiqiçilər tərəfindən “mahnıbaşının” (nəqarətin) növünə görə halayların və haxıştaların içərisində öyrənilmişdir. Lakin məzmununa fikir verdikdə onların əslində əmək nəğməsi olduğunu görürük. Məsələn, Bülbülün ifasından yazıya alınmış “Alma mahnısı” folklorun düzgü janrındadır:

A teşti, teşti,
Atım Qubadan keçdi;
Qubada min bir bağ var,
Hamısı alma bağı,
Hər bağın min ağacı,
Hər ağacda min budaq,
Hər budaqda min saplaq.
Min gözəl bu almanı
Yetiştirir min həvəslə.
Hamı deyir bir səslə:

Qubanın ağ alması,
Şirindir ağ alması,
Yaxşı olar yar könlün
Yar yıxıb, yar alması (5, 57).

“Balaca nar ağacı” halay mahnısıdır, məhəbbət motivlərinin üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, əməklə bağlı şənlikdə bağçıların oxuduğu nəğmədir:

Ay balaca nar ağacı,
Narın nə göyçəkdir!
Ay gülü güllərin tacı,
Narın nə göyçəkdir! (13, 21)

“Çayımızın adı var” nəğməsi isə nə halay, nə də haxıştə tiplidir. Bu nəğmə də halay və haxıştə kimi xorla oxunur:

Çayımızın adı var, yar, yar,
Ətirli xoş dadı var, yar, hey.
Çayda bizim qızların, yar, yar,
Canlarının odu var, yar, hey.

Xoş çayımız var bizim, yar, yar,
Çay bağımız var bizim, yar, hey.
Bu şərəfli əməyə, yar, yar,
Marağımız var bizim, yar, hey (9, 14).

Lakin çayçıların “Bizə gələn qonağın” nəğməsi tək də ifa olunur:

Ətirli çay məxməri,
Meylin çəkir, gəl bəri.
Bizə gələn qonağın
Göz üstündə var yeri.
Cərgə-cərgə əkmişik,
Xeyli zəhmət çəkmişik.
Bizə gələn qonağın
Yoluna gül səpmişik.

Əşrəfi bağına bax,
Məxmər budağına bax.
Bizə gələn qonağın
Güllü otağına bax.

Bizim yerin çayı var,
Çayın bağda sayı var?
Bizə gələn qonağın
Xonça üstə payı var (4, 99).

Çayçılığın inkişaf etdiyi bölgələrdə çay bayramları keçirilir ki, bu mərasimlərdə də çayın faydasından danışmaqla yanaşı, bayatılar söylənilir, nəğmələr oxunurdu. S. Seyidəliyevin qələmə aldığı məqalədə “Ətirlisən, dadlısan” mövzusunda teatrlaşdırılmış şənlik təsvir olunur, bu şənlikdə oxunan nəğmələrdən nümunə verilir:

Mən aşiqəm bu çayın,
Bu ulduzun, bu ayın,
Dadı getməz ağzımdan
Dəmlədiyin bu çayın (11).

Konkret əmək sahəsi ilə bağlı küfyellilərin bir qismi narçılıqla və üzümçülüklə bağlıdır. Nar yığımı mövsümündə oxunan nəğmələrdə yalnız bu əmək sahəsi tərənnüm olunur:

Nar ağacı gül açdı,
Küf asmışığı yellənək.
Qönçələndi dil açdı,
Küf asmışığı yellənək.
Yığdıq xaralda qaldı,
Küf asmışığı yellənək.
Xaral Maralda qaldı,
Küf asmışığı yellənək.

Göyçayın gülöyşəsi,
Küf asmışığı yellənək.
Bir aləmdi nəşəsi,
Küf asmışığı yellənək.

Qızların oğlanlara,
Küf asmışığı yellənək.
Nar atmaqdı peşəsi,
Küf asmışığı yellənək (1, 94).

Klassik ədəbiyyatda şərabla bağlı çoxlu sayda şeirlər mövcuddur ki, bu da şərabın alındığı üzüm məhsulunun Azərbaycanda çox qədim dövrlərdən becərildiyini göstərir. Tarixçi Rəşid Əsgərov yazır ki, atəşpərəstlərin məhsuldarlıq allahı “Soma-Haoma” insana güc və qüvvət verən müqəddəs içkinin adından götürülüb. “Soma-Haoma”nın hansı bitkidən çəkilməsi də maraqlıdır: “Haoma şirə indi də Cəlilabadda bitən Həməşərə adlanan üzümdən çəkilməmişdir” (8). Cənubi Azərbaycanın Həsənli kəndindən tapılan camın üstündə Maq kahini təsvir olunur: “Kahin üzümü dolçaya salaraq sazın qoluna bağlayıb dualayır. Üzüm dualandıqdan sonra ondan Haoma şirə çəkilərmiş” (8). İndiki Cəlilabad şəhərinin yerində olan Həməşərədə narçılıq da inkişaf etmişdir. R.Əsgərov xüsusi olaraq qeyd edir ki, Haoma şirəyə qatılıb içilən “Hazanata” narşərab hazırlanan ağaclar Həməşərə şəhər yerində bitir, hazırda da var (8). Mifoloji mənbələrdə Soma sözünün “sıxmaq”, “sıxıb şirəsini çıxarmaq” felindən yarandığı qeyd olunur və həmin içkinin ilahi (təmizləyici, günahları yuyan) keyfiyyət daşdığı bildirilir (14, 497).

Arxeoloji qazıntı zamanı əldə edilmiş üzümçülük təsərrüfatına aid alətlər Azərbaycanda üzümçülüyn qədim tarixi olduğunu təsdiq edir (6, 5-16). S.Əhmədov yazır ki, Diri dağının yamaclarında tənəklər, nar, cır alma, yemişan, həmərsin kolları bitir və burada bağçılıqla bağlı maraqlı nişanələr vardır: “İri bir qayanı oymuş, təhnə düzəltmişlər. Daş təhnədə dəliklər açmışlar. Üzümü, meyvəni orada sıxır, şirə axacaqlardan süzülürmüş. “Şirə daşı” adlı təhnə ilk əmək aləti sanılır” (7, 7). Üzüm və şərab haqqında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nda da maraqlı məlumatlar var:

Dügməsi böyük bizim dağlarımız olur,
Ol dağlarımızda bağlarımız olur,
Ol bağların qara salqımı, üzümü olur.
Ol üzümü sıqırlar, al şərabı olur (10, 97).

Üzümdən təkcə şərab deyil, kişmiş, mürəbbə, mövüc, sucuq, riçal, doşab (bəkməz), sirkə və sair hazırlanırdı. Beytulla Şahsoylu bildirir ki,

“Küfdibi” mərasimində şərabçılıqla bağlı mahnıların oxunması onun yunanların Dionisi şərəfinə keçirdikləri şənliklərlə bənzərliyi olduğunu göstərir (12, 9). “Ay şüşə saxlar çaxırı” mahnısı “əlində piyalə tutan və hal-dan-hala düşən” şərabçı nəğməsidir (12, 18).

T.Babayev “Azərbaycan qədim üzümçülük diyarıdır” kitabında üzümçülərin doşab hazırlanma mərasimində oxuduqları əmək nəğməsinə yazıya almışdır. Abşeron bağlarında oğlan və qızların çəndə, daş hovuzda (axurda) üzümü əzə-əzə səs-səsə verib oxuduqları nəğmə belədir:

Səbətdə üzüm gəlir,
Hey düzüm-düzüm gəlir.
Ağ şanı, qara şanı,
Tez doldurun qazanı.
Qoyun ocağın üstə,
Yığılaq dəstə-dəstə.
Yeyək doşab, turşirin,
Dadı özündən şirin,
Adı özündən şirin (6, 76).

Doşab bişirənlərin üst-başı şirə ilə tamam batardı. Gənclərin ən sevdikləri əyləncə isə bir-birlərinin yanaqlarını əzilmiş üzüm şirəsinə bulamaq idi (6, 76-77).

Üzümçü nəğmələrindən biri 2000-ci ildə Cəlilabad rayonunun Alar kəndində yaşamış mərhum müğənni Kamil Tapdıq oğlu Mirzəyevin repertuarından yazıya alınmışdır:

Salxımlar durulub, günəş tək yanır,
Çəhrayı gilələr yenə allanır.
Gör necə oynaqdır, necə bəxtiyar
Üzüm tək şirindir üzümçü qızlar.
Ağadayı, şanı nur səpir düzə,
Sanki günəş enib yaşıl dənizə.
Yaxın gəl, qonaq ol, kənarda qalma,
Götür dadına bax, əlindən salma.
Üzüm deyil, baldır, şəkərdir, ay qız,
Toplayıb süfrəyə düz ay qız, ay qız (1, 95).

Küfyellilər rəngarəng mövzulardadır. Bağçılıq təsərrüfatı ilə bağlı küfyellilərin öyrənilməsi Azərbaycan folklorunu bir qədər də zənginləşdirir.

İşin elmi yeniliyi. Azərbaycan folklorşünaslığında əmək nəğmələrinin bir növü olan bağban nəğmələri müəllif tərəfindən toplanılmış, düzgün təsnifləşdirilmiş, elmi şəkildə araşdırılmışdır. Küfdibi şənliklərində oxunan küfyellilərin bağban nəğmələri kimi Azərbaycan folklorunda yeri müəyyən edilmişdir. İşin əsas elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, həmin folklor nümunələri bilavasitə müəllifin özü tərəfindən toplanılmış və tədqiqata cəlb edilmişdir.

İşin elmi nəticəsi. Tədqiq olunan küfyelli nümunələri folklorşünaslığın çağdaş elmi səviyyəsinə uyğun olaraq araşdırılmışdır. Bağban nəğmələrinin bir qismi xalq mahnısı kimi ifa olunduğundan onlar musiqişünaslıqla əlaqəli şəkildə öyrənilmiş, küfdibi şənliklərinin etnoqrafik əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Azərbaycan folklorşünaslığında əmək nəğmələrinin bir növü olan bağban nəğmələri küfdibi şənliyi kimi məhsul bayramlarında nümayiş etdirildiyindən təkcə folklorşünaslıq elmi üçün deyil, həm də musiqişünaslar üçün elmi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalənin içərisində təqdim edilən küfyelli mətnləri folklor ansambllarının repertuarına daxil edilə bilər. Küfdibi şənliyi haqqında məlumatlar isə etnoqrafik tədqiqat obyektini kimi maraqlı doğurur.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Alarlı B. Küfyellilər // Qobustan, 2010, № 1, s. 92-95
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: A-Z. Bakı : Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası: 2 kitabda, I kitab / Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1968, 292 s.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası, XVII kitab: Muğan folkloru (Alarların arasından toplanmış folklor nümunələri) / Toplayanı B. Hüseynov. Bakı: Nurlan, 2008, 448 s.
5. Azərbaycan xalq mahnı və təsnifləri: Toplu, artırılmış və təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri / Tərtib edəni Qafar Namazəliyev, ön sözün müəllifi Tofiq Quliyev. Bakı: İşıq, 1985, 196 s.
6. Babayev T.A. Azərbaycan qədim üzümçülük diyarıdır. Bakı: Azərnəşr, 1988, 86 s.
7. Əhmədov S. Diri dağı – körpülər arxası: Yurdun ulu daşları. Bakı: Gənclik, 1988, 184 s.